

LES FESTES POPULARS A CATALUNYA COM A MANIFESTACIÓ DE LA IDENTITAT CATALANA

Jesús Contreras

El que presentem aquí no és una comunicació fruit d'un treball elaborat, sinó tan sols unes reflexions sobre els continguts que hem cregut veure en les festes populars a Catalunya durant els darrers anys del franquisme.

De tota manera, abans de qualsevol consideració sobre les "festes populars" i per superficial que pugui ser, hem d'abordar el significat de "popular". Aquest no és un problema merament semàntic, ja que en aquest cas no valdria la pena tocar-lo aquí, sinó que és també una qüestió de contingut ideològic. El terme "popular" se'ns presenta avui en tal diversitat d'expressions que no és possible, a partir d'aquestes, intentar una definició mínimament precisa de "popular". Algunes, per exemple, són: "moviment popular", "masses populars", "unitat popular", "premsa popular", "teatre popular", "memòria popular", "sentiment popular", "cançoner popular", "caire popular", "biblioteca popular", "preus populars" etc. I una de les més controvertides, sobretot ara que tothom en parla, la "cultura popular", dins de la qual, teòricament almenys, s'haurien d'incloure les festes populars. L'existència, durant el franquisme, d'una "Dirección General de Cultura Popular", dificulta encara més una definició mínimament precisa. Es tracta, per desgràcia, de conceptes exageradament manipulats i gairebé sempre provistos d'una càrrega ideològica, i no precisament popular, a la qual, com es pot veure jo mateix no em vull sostreure.

Desgraciadament, no podem recórrer a consideracions tals com que "la cultura popular és la cultura del poble" i que "les festes populars són les festes del poble". "Poble" és també un concepte molt manipulat i amb molts significats, com per a formar part d'una definició mínimament precisa, fins a tal punt que de vegades penso que el significat del Diccionari General de la Llengua Catalana és un dels menys desencertats: "La gent comuna d'una població".

Seguint amb la ratxa de dificultats és obvi que "cultura" és també un concepte suficientment controvertit, com per a acceptar caracteritzacions tan simplistes com la citada més amunt, ja que la cultura:

"encara que tingui caràcter de massa, no és uniforme ni es desenvolupa de manera igual en tots els sectors, horitzontals o verticals de la societat. La cultura és la síntesi dinàmica, en el pla de la consciència individual i col·lectiva de la realitat històrica, material i espiritual, d'una societat o d'un grup humà, síntesi que comprèn tant les relacions entre l'home i la naturalesa com les relacions entre els homes i entre les categories socials. Les manifestacions culturals són les diferents formes que expressen aquestes síntesis, individualment i col·lectiva, en cada etapa de l'evolució de la societat o grup humà en qüestió" (A. Cabral, 1973: 16).

En aquest sentit, si considerem les festes populars com una d'aquestes formes de les

manifestacions culturals i, per tant, fruit d'una etapa de l'evolució d'una societat, s'hauria de dir que les festes tradicionals *quasi* han desaparegut per complet. I aquesta desaparició, o decadència en el millor dels casos, posa de relleu, sobretot, la decadència del món rural, així com el pessimisme o falta de perspectiva dels seus habitants.¹ Amb això no es vol afirmar, evidentment, que aquestes festes fossin patrimoni exclusiu dels àmbits rurals, ja que també n'hi havia i n'hi ha a les ciutats, sobretot als barris amb una identitat més forta. Però també és cert que a les ciutats les festes populars han decaïgut, o s'han "turistitzat" d'una manera més gran que als àmbits rurals.

Aquesta desaparició o decadència és més significativa encara si tenim en compte que la festa es caracteritza perquè:

"trenca provisionalment els rígids límits pels quals circula al poble la comunicació entre els diversos sectors d'aquest, posa entre parèntesis l'estructura social subjacent, redueix la distància i crea, per un moment, la il·lusió de la comunitat, el contrapunt necessari per a la seva negació en la realitat al llarg de l'any. La festa aproxima i dona consciència d'unitat. És un índex inequívoc i clar de la puixança de la vida local. D'altra banda, la decadència de les festes reflecteix clarament la decadència dels pobles, constitueix la consagració definitiva de l'escissió del poble en una pluralitat de famílies disperses, la mort d'una il·lusió" (Pérez-Díaz, 1971: 177).

Per a alguns, aquesta decadència del món rural i del "tradicional" és una conseqüència lògica del "procés de canvi social i de modernització". D'altres, consideren que l'única raó és la repressió cultural portada a terme pel franquisme. Independentment de

l'eufemisme ideològic que suposa, el concepte de "modernització", és obvi que hi ha alguna de les dues coses, almenys en el cas de Catalunya.

En qualsevol cas, a l'Estat espanyol aquest procés de "canvi social" s'ha caracteritzat també per ser un procés, més o menys parcial, d'uniformització cultural. Aquesta uniformització també ha estat més o menys forçada segons els casos i segons els continguts a "uniformitzar". Per aquesta raó, aquest procés s'ha d'anализar a partir de dos factors, conscients de l'exagerada simplificació que això suposa:

1) La implantació mitjançant la força d'un aparell administratiu-polític que, entre altres coses, suposava la supressió d'institucions pròpies de les nacionalitats. Això, com a resultat de la derrota republicana del 1939. A aquesta derrota, se l'anomena a Catalunya, la *desfeta* del 1939. La implantació d'aquest nou aparell administratiu-polític es caracteritza, a més, per suprimir i reprimir una sèrie de manifestacions culturals específiques, pròpies de les masses populars, així com d'altres que eren pròpies de les nacionalitats, la identitat de les quals es volia destruir. Així, varen ser prohibides o reprimides les llengües de les nacionalitats i els seus vehicles d'expressió pública, les festes (el carnaval seria l'exemple més típic, i no per primera vegada, i qui sap si haurà estat l'última), danses (com la sardana a Catalunya), símbols diversos i fins i tot instruments musicals característics, com a Euskadi. Paral·lelament, els "Ministerios del Movimiento" i de "Información y Turismo" i més concretament, la "Sección Femenina", es varen encarregar de "conservar" (per mitjà del sistema de la congelació), fent abstracció del context socio-cultural en

¹ Ens referim a la falta de perspectives dins el seu propi medi. En aquest sentit, l'emigració massiva del medi rural seria una de les seves concrecions més eloqüents. Per altra part, aquesta falta de perspectives no és tant un factor propi del medi rural sinó una conseqüència del tipus de desenvolupament capitalista, esdevingut a l'Estat espanyol. Com ja hem dit en una altra ocasió (Contreras, 1976: 9): "El que caracteritza el món rural al nostre país, ara, és el seu considerable grau de dependència respecte a *lo urbà* (concepte d'ús correlatiu per a expressar una relació d'oposició amb *lo rural*). La dependència en l'aspecte econòmic i la supeditació en el socio-cultural, responen a un procés ja molt avançat, d'industrialització capitalista. Aquest procés es caracteritza, quantitatívament, per una disminució progressiva de la població dedicada a les activitats agrícoles i un augment de la dedicada a les activitats industrials i els serveis. Qualitativament, aquest procés es caracteritza per la desaparició, progressiva també, d'institucions pròpies de la vida rural i una assimilació del que podria anomenar-se l'orientació cognitiva del 'modus de vida urbà'".

què estava immers, el "rico patrimonio folklórico de España".

2) L'actual etapa del desenvolupament del capitalisme a l'Estat Espanyol i, fonamentalment, la que s'inicia després del període anomenat de *l'autarquia*. El desenvolupament industrial iniciat a mitjan dècada dels cinquanta, concentrat en uns escassos nuclis urbano-industrials, la tecnologia a l'exclusiu servei de l'increment del consum i del benefici i la salarització massiva que tot això comporta, són tots plegats factors que influeixen en el que s'ha anomenat la "progressiva urbanització dels *modus* de vida" de la majoria de la població. Això suposaria també una progressiva *homogeneïtzació* dels patrons de consum (alimentaris, vestits, equipament de la llar, etc.), patrons de comportament dins de la vida familiar i de les relacions entre els individus, comportament laboral, utilització del temps lliure, educació escolar, etc.

Un aspecte molt important, i que és concommitant a aquest desenvolupament del capitalisme a l'Estat espanyol, és el fenomen complex de l'emigració.

Sense entrar-ne en les causes, (encara que cal de dir que són bastant més complexes del que normalment s'ha dit per economistes i sociòlegs), l'emigració ha suposat un increment de la comunicació entre el camp i la ciutat, però també un desarrelament cultural, en molts casos, de les masses d'emigrats, i també una considerable modificació de les condicions socio-culturals a les zones de recepció massiva d'immigrants, com a la ciutat de Barcelona, per exemple, entre moltes d'altres.

Tot això, afegit a la repressió cultural sobre les nacionalitats tradicionalment receptors d'immigrants, com en el cas de Catalunya, ha afavorit aquest procés d'uniformització propi del capitalisme, així com el procés d'uniformització intentat per la persecució i la repressió de les manifestacions culturals pròpies de les nacionalitats portat a terme pel franquisme.

Evidentment, aquests dos factors se sostenen de manera recíproca. Un exemple el trobaríem en el paper i el contingut dels mitjans de comunicació de masses. Efectivament, el desenvolupament dels medis de comunicació de masses és paral·lel al desenvolupament tecnològic,² però simultàniament, a l'Estat espanyol, aquests mitjans de comunicació s'han caracteritzat per uns continguts molt definits i sempre d'acord amb l'aparell administratiu-polític franquista i la ideologia en què es basava. La importància dels mitjans de comunicació de masses com a instruments d'uniformització cultural és encara més gran si tenim en compte el rígid control que l'Estat hi ha exercit a sobre, tant a través de les limitacions per a accedir-hi com a través dels diferents mecanismes de censura.

Per totes aquestes raons, s'ha anat passant paulatinament de sistemes tradicionals d'intercanvi de missatges i altres continguts de valors, com per exemple en el cas del camperol tradicional, a través de fires, mercats, peregrinacions, festes familiars, locals i comarcals, viatges accidentals, etc., a una submersió de les fonts de comunicació a nivell dels mitjans de comunicació de masses. D'aquesta submersió, tant en participa el camperol com altres estaments del comerç, la indústria, els serveis, etc. igualant-se d'aquesta manera els continguts cognitius i els sistemes d'aspiracions: La ràdio, el cine, els diaris i, especialment, la televisió homogeneïtzen progressivament les aspiracions dels camperols i d'altres capes populars amb les dels seus manipuladors.

(Cf.: I. Terrades, 1973: 100).

Parlant ja de les festes populars, potser s'haurà d'agraïr al franquisme, encara que sigui paradoxal, que també les volgués suprimir d'una o altra forma ja que, contràriament, és possible que avui en dia ja no en quedés cap, i valgui l'exageració. Precisament perquè les festes populars formen part del patrimoni cultural d'un poble i perquè els pobles que senten amenaçada la seva cultura s'hi aferren i defensen cada una de les seves

² Cal tenir en compte, a més, l'especial ús o aplicació que el capitalisme fa de la tecnologia en general i dels mitjans de comunicació de masses en particular.

manifestacions, fins i tot aquelles que per altres raons estarien destinades a desaparèixer sense resistència, perquè aquesta defensa augmenta la seva cohesió social i permet una major resistència enfront de tota cosa imposada i externa. Efectivament:

"El desplaçament, la marginació dels elements culturals locals, els converteix automàticament en símbols i signes ètnics. Elements que formaven part de la cultura en sentit ampli, de l'estructura socio-política i que no tenien una especial significació ètnica, com a conseqüència del seu desplaçament es converteixen en símbols i signes ètnics" (J. Frigolé, 1978).

Això és aplicable al cas de les festes populars. Algunes de les quals no solament han sobreviscut sinó que fins i tot s'han potenciat o reforçat precisament per aquesta circumstància. També, en aquest sentit, podrien adequar-se les paraules d'Amílcar Cabral (1973, 13-14) a la nostra pròpia realitat quan diu que:

"La cultura constitueix un mètode de mobilització dels grups i, per tant, una arma en la lluita per la independència... Reprimida, perseguida, humiliada, traïda per certes categories socials compromeses per l'estranger, refugiada als poblats, als boscos i a l'esperit de les víctimes de la dominació, la cul-

tura sobreviu a totes les tempestes per després, gràcies a les lluites d'alliberament, recobrar tot el seu poder de floriment".

Centrats ja en les festes populars, podem dir que en els últims anys hem presenciat un procés que podríem denominar de "simbolització"³ d'algunes d'aquestes festes en la mida en què s'han convertit en símbols, igual que molts altres elements -coses, fets històrics, manifestacions, persones, etc.- de la identitat cultural de Catalunya en un sentit general i en el marc de reivindicacions concretes en un sentit més particular, més local i circumstancial. En el primer sentit, com és obvi, unes festes destaquen sobre les altres: la *Patum* de Berga,⁴ la *Festa Major* de Vilafranca, les *Revetlles* de St. Joan i St. Pere, *Carnestoltes* de Vilanova⁵ i de Barcelona i d'altres s'han convertit, malgrat el seu àmbit més o menys tradicional, en festes "catalanes" i "populars" per excel·lència. Aquesta catalanitat no ha vingut donada només per la seva tradició i història que s'hi sintetitza, sinó també i sobretot perquè com a tals "festes catalanes" han anat essent percebudes per la gent i, d'aquesta manera, han aprofitat aquestes ocasions per al lluïment de senyeres, adhesius de "Volem l'Estatut", etc. De la mateixa manera, aquesta "catalanitat" també els ha vingut donada perquè el seu marc ha estat aprofitat per a manifesta-

³ Estem d'acord, respecte a aquesta qüestió, amb el que diu J. Frigolé (1978): "Per estudiar el procés d'identificació ètnica és útil utilitzar el concepte de símbol o de nivell simbòlic en lloc del concepte de cultura. Aquesta substitució, que implica un nivell més alt d'abstracció, crec que té l'avantatge d'emfasitzar no la permanència d'elements culturals determinats, la qual cosa ens portaria a una posició essencialista, sinó de portar-nos a examinar els significats canvians d'aquests símbols i signes. Ens permet veure que la identificació ètnica està determinada per un context, veure-la de forma contextualitzada".

⁴ Es significatiu el que diu de la *Patum*, S. Armengou (1968, 63-64): "La *Patum* ha estat no solament una creació de Berga sinó també un instrument eficaç per a la perpetuació de l'esperit berguedà. Les tradicions comunitàries cohesionen els pobles i els mantenen viva la consciència de llur personalitat. La *Patum* ha ajudat a Berga a mantenir-se berguedana. L'escola del nostre patriotisme, l'anomenava el gran berguedà Mn. Ventura Ribera. Escola i forja de berguedans (...) Com un camp de batalla després d'un combat on l'esperit d'un poble que no vol morir ha assolit una victòria més".

⁵ El carnaval de Vilanova ha estat no només un dels més importants i tradicionals del nostre país sinó que avui, per aquesta raó i per les prohibicions imposades des del 1939, s'ha convertit també en un altre dels símbols de la reivindicació popular, de la seva tradició i identitat. I de la mateixa manera, no només un símbol d'identitat "vilanovina", sino barcelonina i catalana. Podem pensar que el zel del poble de Vilanova, manifestat en l'organització i desenvolupament del seu carnaval en aquests últims anys, no respon només al plaer de celebrar el carnaval com a antesala de la Quaresma, sinó també l'esforç per recuperar el que es considerava "robat" com a conseqüència de l'opressió sobre la tradició i desenvolupament de la cultura popular.

ció de catalanitat amb tota la dimensió política de cada moment. Un exemple d'això seria el fet que, fa dos anys, l'Assemblea de Catalunya va convocar tots els catalans a Berga amb motiu de la *Patum* i, de tota manera, també haurien contribuït a crear aquesta dimensió política els controls de la Guàrdia Civil per a dificultar l'accés a la ciutat de Berga. En qualsevol cas, l'assistència a aquestes festes i la profusió de símbols de les reivindicacions catalanes han estat progressives en els últims anys i moltes d'aquestes festes han transcendit el marc local que les havia caracteritzades.

El to reivindicatiu que ha envoltat i envolta moltes d'aquestes festes és de diferents tipus. De vegades la reivindicació ha consistit només a voler celebrar la festa (per exemple, els casos de *Carnestoltes* i les *verbenes* de St. Joan i St. Pere); en altres, a celebrar-les de determinada manera o a substituir les comissions organitzadores pròpies dels ajuntaments franquistes per altres de més representatives i lligades a les entitats ciutadanes amb una més gran participació dels veïns i dels joves.⁶ En altres ocasions, fins i tot, és la pròpia reivindicació que pren l'aspecte de festa popular, com seria el cas del "Ball de l'Estatut", celebrat el dia de St. Jordi del 1977 a Montjuïc, o en els casos de reivindicacions de zones verdes, etc.

Així doncs, com podem veure, les festes populars han arribat a constituir-se momentàniament en canals per a expressar les reivindicacions ciutadanes més sentides en cada moment, sense importar-ne ni el contingut ni l'abast. La participació del poble com a tal, individualment i col·lectiva, permet un espai per a cada una de les reivindicacions particulars i conjunturals, així com per a d'altres més generals.

Totes aquestes consideracions poden il·lustrar-se amb una de les festes més signifi-

catives de la tradició popular: el *Carnaval*. El *carnaval* del 1977 va ser el de l'explosió d'unes ànsies de llibertat que no s'havien pogut manifestar des de ja feia molts anys. Potser per aquesta raó, la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona va posar tant d'entestament en la seva organització. Va ser un carnaval extraordinàriament polititzat, com extraordinàriament polititzat era el moment. Tots els partits polítics, encara il·legals els d'esquerra, tenien les seves "parades". Adhesius o *pegatines* per a tots els gustos, des de la reivindicació més generalitzada d'"Amnistia" fins a d'altres més sectorials i també manifestacions com "*Abajo el matrimonio*" per part de persones integrants de moviments feministes.

Per altra part, un dels aspectes tradicionals més propis del carnaval ha estat la sàtira, sàtira que, independentment de la forma festiva en què s'expressa, suposa una percepció molt transparent dels problemes ciutadans: centrals tèrmiques o nuclears, contaminació de l'aigua, l'alça dels preus, la política municipal, els "caciquismes locals", el "carrerisme" electoral, etc., tot té cabuda satírica al carnaval i una conclusió festiva: "Vota carnestoltes, tindràs carnaval tot l'any".

Tot això posa de relleu el contingut essencialment dinàmic que tenen les festes populars. Efectivament, les festes populars, igual que la cultura popular,⁷ no constitueixen una realitat estàtica, fossilitzada, que hàgim de ressucitar artificialment per satisfer enyorances molt sovint reaccionàries o en el millor dels casos, romàntiques. Al contrari, es tracta d'una realitat viva, dinàmica i de la qual tots nosaltres, conscièntment, o inconscièntment participem. Això és així perquè en el transcurs del temps històric es modifica la composició dels grups socials o les relacions de poder entre aquests. O sorgei-

⁶ Potser un dels exemples més significatius d'això siguin les festes de la Mercè de Barcelona. Hom n'ha criticat l'organització excessivament "oficialista" i la falta de participació popular en l'organització. Com a conseqüència d'això, es pot explicar la falta d'arrelament popular d'aquestes festes tan "oficialitzades" i "apropiades" pel franquisme com és el cas de les Falles valencianes o les Festes del Pilar de Saragossa.

⁷ Escoltat a Joan Prat en una conferència pronunciada a Cervera: "La cultura popular i les formes de vida a Catalunya".

xen grups nous, amb els seus propis símbols, així com nous problemes que plantegen la necessitat de solucions específiques, i tot això és simbolitzat constantment, i aquesta simbolització és la que permet o configura una certa cohesió ideològica, necessària per a mantenir amb força la reivindicació i la lluita.⁸ Els continguts adquirits per les festes populars en aquests darrers anys, i als quals ens hem referit, o la cultura popular en un sentit més ampli, s'inscriuen en aquest procés i en són una part integrada i també ho són de la nostra quotidianitat.

De les festes populars volem destacar un últim aspecte: el seu èmfasi en la manifestació col·lectiva, en la comunitat i en el que és comunitari i, per tant, en la solidaritat i en la cohesió. En aquest sentit, podríem dir que, almenys en certa mesura, la festa suposa una certa subversió de les estructures existents o de la realitat "estructurada" en general,⁹ ja que:

- La igualtat priva enfront de la desigualtat.
- L'anomia enfront dels rígids sistemes de nomenclatura.
- L'absència de *status* enfront de la rígida estaticació social.
- La cosa pròpia enfront de l'externa.
- La realitat lliure enfront de la imposada.
- La reivindicació enfront del conformisme i del silenci.
- La llibertat d'expressió enfront de la censura i de la repressió.
- L'auto-organització davant l'organització imposada i jerarquitzada.
- La identitat popular i de comunitat real, concreta i empírica davant el patriotisme abstracte i buit.

De tota manera, cada cosa al seu lloc, les festes populars han estat sempre i són manifestacions episòdiques i temporals, puntuals podríem dir i, en aquesta mateixa mesura, la seva subversió no és més que una subversió simbòlica que, d'aquesta mateixa manera, podria ser fins i tot negativa, (negativa en el

sentit de servir de mera catarsi o compensació del que es reivindica i no suposés un increment del grau de consciència que servís per a potenciar la lluita). Però, altra vegada un però; també és cert que algunes festes populars, precisament pel contingut reivindicatiu de què hem parlat, essent alguna cosa més que meres celebracions episòdiques o periòdiques i algunes fins i tot s'han convertit en reivindicacions i símbols d'unes reivindicacions de les classes populars davant les classes dominats i una manifestació de la identitat ètnica davant el centralisme uniformitzador.

Per totes aquestes característiques pròpies de les festes populars, així com per la necessitat d'oposar la cohesió i la pròpia identitat enfront de la repressió i uniformització cultural, podem dir que les festes populars catalanes han contribuït a mantenir i encara a potenciar, (en la mesura en què es feien més "públiques", és a dir, en la mesura en què transcendien els marcs locals en què tradicionalment eren inscrites i en participaven o se'n feien ressó institucions i persones de tota Catalunya), una consciència nacional.

I ja que hem dit que la cultura popular és una realitat essencialment dinàmica, quin és el futur de les festes populars? Què passarà amb aquests continguts que han adquirit durant aquests darrers anys del franquisme? Possiblement alguns d'aquests continguts i els símbols que han suposat desapareixeran, alguns ja han desaparegut. En efecte, i independentment que el procés no ens satisfaci a tots almenys d'una manera absoluta, assistim a una certa recuperació de les institucions catalanes i pròximament serà sotmès a consulta popular l'Estatut de Catalunya. Així, doncs, cal esperar que les festes populars recuperaran, almenys parcialment, la seva "normalitat". Però també hem dit que algunes festes populars s'havien revaloritzat o mantingut precisament perquè havien adquirit aquest contingut nacionalista i reivindicatiu. Significa això que, recuperada la "nor-

⁸ Escollat a Joan Frigolé a l'acte inaugural de l'Institut Català d'Antropologia, a l'Auditori de la Biblioteca de Catalunya, el febrer del 1978.

⁹ En aquest plantejament, seguim la conceptualització de Turner sobre la "communitat" i l'"estructura" (Cf.: Turner, 1969).

malitat", tornem al procés de desaparició dels elements populars i tradicionals? No per força. Aquests continguts, per més que hagin estat, o siguin, conjunturals i fruit d'unes circumstàncies històriques molt concretes, poden haver servit perquè la joventut valori d'una manera diferent "lo popular". Per altra part, sembla que existeix un cert cansament del que en podríem dir "les formes capitalistes de diversió" (que tant han suposat per a la definitiva pèrdua d'importància i de participació dels joves en les Fes-

tes Majors i altres tipus de festes populars) que es caracteritzen per constituir un valor de canvi en lloc d'un valor d'ús que és el que caracteritzaria les festes populars (Cf.: S. Amin, 1975). Partint de consideracions d'aquest tipus, potser ens podríem atrevir a dir que les festes populars i en un sentit més ampli, la cultura popular, poden contribuir en un futur a una certa conscienciació de classe de la mateixa manera que en un determinat moment, han contribuït, en més o menys grau, a una conscienciació ètnica.

Bibliografia

- AMIN, Samir: *Elogio del socialismo*. Cuadernos Anagrama, Barcelona, 1975.
- ARMENGOU, Josep, Mn.: *La Patum de Berga*. Edicions del Museu Municipal de Berga, Berga, 1968.
- CABRAL, Amílcar: "La cultura, fundamento del movimiento de liberación", en *El Correo de la Unesco*, XXVI, Paris, Unesco, 1973.
- CONTRERAS, Jesús: "Cultura rural, educación escolar y dependencia campesina", en *Cuadernos de Pedagogía*, pp. 8-11. Barcelona, Mayo 1976.
- FRIGOLÉ, Joan: "Inversión simbólica e identidad étnica: una aproximación al caso de Cataluña". Pròxima publicació a *Quaderns. Revista de l'Institut Català d'Antropologia*, 1978.
- PEREZ-DIAZ, Víctor: *Emigración y cambio social*. Ariel, Barcelona, 1971.
- TERRADES, Ignasi: *Antropología del campesino catalán*. Redondo, Barcelona, 1973.
- TURNER, Victor: *The ritual process*. Routledge and Kegan Paul, Londres, 1969.